

İktisadi Değişim Sürecini Anlama*

Douglass C. North**

1. Dinamik Bir Ekonomik Değişim Dünyası

Bugünkü konuşmamın konusu, 'İktisadi Değişim Sürecinin Anlaşılması'dır. Konu başlığında yer alan 'anlaşılma' biraz açıklama gerektirmektedir. Burada anlatılacak olan, bir iktisadi değişim teorisi değildir. Böyle bir teorinin henüz çok uzağımızda, gerçekten de iktisattaki mevcut genel teorilerimizle mukayese edilebilecek biçimde böyle bir teori oluşturmak neredeyse imkansız gibi. Ancak, iktisadi değişim sürecinin anlaşılması, ekonomik performansın geliştirilebilmesinin en temel ön şartıdır. Dinamik iktisadi değişimin olduğu bir dünyada yaşamaktayız; fakat dünyamızı anlamak için kullandığımız teori statik ve bu dünyayı anlamak ve denetlemek için kullandığımız araçlar böyle bir konuyu ele almak için oldukça yetersiz. Bunu göstermek için son on yılı aşkın bir süredir bir zamanlar Sovyet ekonomisi olarak adlandırılan ekonomiyi, şimdi Rusya ekonomisi biçiminde ifade etmek için gösterilen onca beceriksiz çabadan daha iyi bir örnek olamaz. Anlama, statik modellerle basit uyarlamalar yapmayı değil, değişim sürecini yeniden düşünmemizi ifade eder. Dolayısıyla bu konuşma, böyle bir yeniden düşünmenin nasıl olabileceği

konusundadır. Bu düşünceler hala tamamlanmamış olmakla birlikte yazmakta olduğum sonraki kitapta üzerinde duracağım konuların ipuçlarını vermektedir.

İktisadi değişim; *bir*, insanoğlunun nicelik ve niteliğinde; *iki*, insanoğlunun bilgi stokunda, özellikle de bu bilginin insanın doğa üzerinde hakimiyetinin sağlanmasındaki uygulanmasında; *üç*, toplumun saik yapısını (incentive structure) belirleyen kurumsal yapısında meydana gelen değişimin bir sonucudur. Dolayısıyla, tam bir ekonomik değişim teorisi, bu üç boyutu bütünleştirmelidir. Bu kısa konuşmada, insanların çevrelerini denetlemek için bilinçli gayretleri üzerinde ağırlıklı olarak duracağım. Dolayısıyla öncelik, kurumsal değişim üzerinde olacak. Göstermeye çalışacağım gibi, bu noktada odaklaşmam, kesinlikle diğer iki boyutun buna eşit düzeyde önem taşımadığı gibi bir ima taşımamaktadır.

İnsan etkinliğinin temel odak noktası, insanların çevre ile ilişkilerini düzenlemek amacıyla bir yapı geliştirip, kendi hayatları üzerinde daha büyük kontrol elde etme gayreti olmuştur ve olmaya devam edecektir. Gerçekten, her yerde geçerli amaç, bu çevreyi karakterize eden belirsizliği azaltmaktır. Tarihin büyük bölümünde temel belirsizlik fiziksel çevrede görülmüştür.

** Washington Üniversitesi İktisat Tarihi Profesörü

Ancak insanlar, bilim ve teknoloji aracılığı ile giderek artan oranda fiziksel ortamı kontrol edecek güç elde ettikçe, insan etkileşimi sonucu ortaya çıkan belirsizlikler, (yani, fiziksel ortamdaki değil insan-insan ilişkileri sonucu oluşan ortamdaki belirsizlikler), tartışmasız öncelik almaya başlamıştır. Gerçekten, sınırsız karmaşıklığı olan bir beşeri ortam oluşturan fiziksel çevreyi dize getirerek, bu yolla insanın içinde bulunduğu belirsizlik durumunu artırma, insanoğluna ait bir hünerdir. Bunu biraz açayım. Başka bir yerde ikinci iktisadi devrim dediğim şey, bilimin büyük oranda doğa üzerinde hakimiyet sağlayacak biçimde teknolojiye uyarlanması idi. Bu açıklama, bu aşırda yaşayan içimizden hiçbirine sürpriz gelmez. Ancak bilimin teknolojiye uyarlanma sürecinde insan çevresini de temelden değiştirdiğimiz henüz yeterince ve doğru biçimde anlaşılmamıştır. Hayatımızı karşılıklı bağımlılığın karakterize ettiği bir dünyada yaşıyoruz. Oldukça farklı çevrelerle ilgilenmenin ortaya çıkardığı karmaşıklıklar, ilgilendiğim konunun odak noktasını oluşturmaktadır. Belirsizlikleri azaltmak için yaşantımıza uygulamak üzere geliştirilen yapı, dilde, fiziksel ürünlerde ve inançların içinde gömülü bulunan formel veya informel kısıtların karmaşık bir manzumesini meydana getiren emir ve yasakları içinde barındırır. 'Gerçeği' kurumlarla birbirine bağlayan, inançlardır.

2. Gerçek ve İnançlar

Bir siyasal-iktisadi sistemin gerçekliği hiç kimse tarafından hiçbir zaman bilinemez, fakat insanlar bu gerçekliğin doğası hakkında, hem sistemin nasıl çalıştığına ilişkin pozitif bir model, hem de nasıl çalışması gerektiğine ilişkin normatif bir model olan işlenmiş inançlar inşa ederler. Bir toplumdaki inanç sistemi, inançlarla ilgili bir uzlaşmayı yansıtacak biçimde toplum içinde genel kabul görebilir veya toplumdaki temel algı farklılaşmasını yansıtacak biçimde farklı inançlara sahip olduğunu gösterebilir. Baskın inançlar, yani, politika yapma konumundaki siyasal ve iktisadi

girişimcilerin inançları, hem formel kural hem de informel normlar olarak özenle işlenmiş kurumların yapılarının ortaya çıkmasına yol açar ve birlikte iktisadi ve siyasi performansı belirlerler. Ortaya çıkan bu kurumsal matris, girişimcilerin ekonomik veya siyasal konumlarını geliştirmek için yeni bir kurum ihdas etmeye veya mevcut kurumları değiştirmeye kalkmaları durumunda, verecekleri kararları üzerinde ciddi sınırlamalar oluşturur. Arasıra, kökten ve ani kurumsal değişimin evrimci biyolojideki noktasal denge değişimine (punctuated equilibrium change) benzer bir şeylerin iktisadi değişimde de ortaya çıkabileceğini ima etmesine rağmen, bir yol veya yordama bağlılık, değişimin azar azar ortaya çıkması sonucunu doğurur. Hangi oranda değişim olacağı organizasyonlar ve bunların girişimcileri arasındaki rekabetin derecesine bağlı olmakla birlikte, değişim süreklilik gösterir. Girişimciler rekabetçi konumlarını iyileştirmek için politikalar geliştirirler, bu da kurumsal matriste değişimlerle sonuçlanır. Bunu, gerçekliğin algılanışındaki revizyonlar ve böylece sonu gelmez bir değişim sürecinde kendi konumlarını güçlendirmek isteyen girişimcilerin yeni çabaları izler. İzninizle, Sovyetler Birliği'nin yükselme ve düşüş hikayesinin oldukça kaba bir özetiyle bu süreci göstereyim.

Lenin'in İlhamı

Dünyanın nasıl olduğu ve nasıl olabileceğini açıklayan Marx ve Engels'in sunduğu inanç sistemi, Lenin'in ilham kaynağını oluşturmaktaydı. 1917'de savaş sonrası Rusya'da olup bitenler ani kurumsal değişim için çok sık görülmeyen bir fırsat ortaya çıkarmıştır. Marx, bir sosyalist topluma dönüşümü sağlayacak veya onu kuracak proje sunmadığı halde, Lenin daha sonraki liderlere rehberlik edecek ve onların davranışlarını sınırlayacak ilkelere dönüşen, özellikle de mülkiyetle ilgili olmak üzere, temel ideolojik yapı taşlarını ortaya koymuştur. Ağır bir baskı sonucu bu ilkelerden geri adım atılarak 1921 yılında oluşturulan NEP (Yeni Ekonomik Politika) sonrasında, 1928 yılında

hazırlanan birinci beş-yıllık kalkınma planı ideolojik ortodoksiye dönmüştür. Sovyetler Birliği'nin ilk yıllarında sosyalizmi kurmak için alternatif stratejilerle ve dolayısıyla kurumlarla ilgili, esaslı bir tartışma vardı. Karmaşık kurumsal matrisin aşamalı gelişmesi gözle görülür başarılar (örneğin ağır sanayide) ile başarısızlıkların (örneğin tarımda) meydana gelmesine ve Marksist ortodoksi içindeki başarısızlıkların düzeltilmesi girişimlerine yol açmıştır.

Ekonomi büyüdükçe, Nazi istilasının harap ettiği sıkıntılara katlandı ve uzunca bir yeniden yapılanma süreci geçirdi. Kurumsal matris savaş gibi dışsal dürtülerle veya Marksizmin ideolojik sınırları çerçevesinde gelişen bir inanç sistemi tarafından yönlendirilen kurumsal değişimin gerekli kıldığı, içsel kavrayışlarla daima gözden geçirildi. Sonuç, 1950'ler, 1960'lar ve erken 1970'lerde başta ağır sanayi olmak üzere fiziksel üretimde, askeri teknolojiye ve bilimsel bilginin belirli alanlarında hızlı gelişme yaşandı ve süpergüç konumuna gelindi. Bu dönemde neredeyse dünyanın yarısı sosyalist veya komünist oldu ve sosyalizm veya komünizm geniş kitleler tarafından geleceğin akımı olarak algılandı. Fakat sonra, büyüme yavaşlamaya başladı. Yavaşlama, işlemlerin maliyetinde meydana gelen büyük artışların, sonraları daha hassas hale gelen tarımda artan problemlerin ve problemleri çözmek üzere yapılan ancak sorunların çözümünde etkili olmamış ve olmayacak olan kurumsal reformların bir sonucuydu. 1985 yılında Gorbaçov'un iktidara gelmesinden sonra, izleyen altı yılın politikaları mutlak anlamda bir düşüşe ve 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasına yol açtı. Belki de bu çöküş, tüm insanlık tarihi boyunca dışsal müdahale olmaksızın meydana gelen en çarpıcı çöküştür.

Bu kavranan gerçekliğin bir öyküsüdür. Burada döngüsel bir süreç sözkonusudur:

Gerçekliğe ilişkin algı biçimi bir inanç seti oluşturur. Bu, toplumu biçimlendirmek için bir dizi kurumun ortaya çıkmasına yol açar, bu kurumlar değişimin aşamalı biçimde gerçekleşmesi için uygun politikaların üretilmesini sağlar, aşamalı değişim de gerçekliği değiştirir, ve son olarak değişen gerçeklik inançların yeniden gözden geçirilmesine yol açar. Öykünün nirengi noktası, insanların, kurumsal matrisin uyum sağlama yönünden etkinliğine -yani değişime nasıl tepki verdiğine- ve öngörülen politikanın uyumlulaştırılmasını sağlayan formel kurallardaki değişimlerin nasıl sınırlamalara tabi tutulduğuna bağlı olarak yürütülen politikaların sonucunda gerçeklik algısında meydana gelen değişimin, inançları nasıl değişime uğrattığıdır. İktisadi değişim sürecinin açıklamasına kısa bir özet sunabilmek başka bir şeydir, bu sürecin bir açıklamasının sunulması amacıyla sözkonusu tasvirin yeterli bir içerikle donatılması başka bir şeydir. Gerçeklikle ne anlatmak istiyoruz? İnançlar nasıl biçimlenir? Nasıl değişir? Kurumlar ile inançlar arasındaki ilişki nedir? Kurumlar nasıl değişir? Kurumlar performansı nasıl etkiler? Hem zamanın belirli bir anında hem de zaman boyunca ekonomilerin ve politikaların performanslarındaki geniş örüntü farklılıklarına yol açan nedir? Ve muhtemelen hepsinden daha da önemlisi, bizzat sürecin esas niteliği nedir?

Felsefecilerin çok eski zamanlardan beri sorageldikleri "gerçeklik nedir" sorusuna ekleyeceğim yeni bir şey yok. Fakat teorilerimizi, inançlarımızı ve ideolojimizi modellemeye çalışmamızın ne anlama geldiği konusuna doğrudan pragmatik bir ilgilim var. Pragmatik ilgi, inançlarımızın sözkonusu gerçeklikle ne derece örtüştüğü ile ilgilidir. Bir noktaya kadar bunların birbiriyle örtüşmesi, geliştirdiğimiz politikaların amaçlanan sonuçları ortaya çıkaracağı konusunda bir nebze ümit verebilir, her ne kadar bu konuda

insanlık tarihi boyunca doğru olduğumuzdan çok daha sık yanlış olduysak da. Bu gerçekliğin niteliği konusunda bilinçli olmamız önemlidir. Hatta daha da önemlisi, gerçekliğin nasıl değiştiğinin farkında olmamızdır.

3. İnançlar ve İnançların Evrimi

İnançlar ve onların nasıl evrildiği, bu konuşmanın ana temasını oluşturmaktadır. İktisatçıların büyük bir çoğunluğu, Hayek gibi birkaç çok önemli istisna dışında, tercih yapmada fikirlerin rolünü ihmal etmektedirler. Tüm sosyal bilimciler gibi iktisatçıların, makro ekonomik teorinin çok sınırlı bir alanında kullandıkları rasyonellik varsayımı, sosyal bilimcilerin ve politika belirleyicilerin karşılaştıkları önemli konuların çoğunun ele alınmasında yıkıcı bir eksiklik oluşturmakta ve gelecekteki ekonomik gelişmenin yolunda bir engel haline gelmektedir. Dünyayı algılama ve onunla ilgili açıklamalarımızı oluşturma biçimimiz, bilişsel bilimlerin konusunu oluşturan 'zihin ve beyin nasıl çalışır' sorusunun cevabını araştırmamızı gerektirir. Bilişsel bilim alanı halen çocukluk aşamasındadır, ancak sosyal bilim teorisi oluşturmada önemli içerimler sunmak için yeterli gelişme kaydettiği söylenebilir. 'İnsanlar genel olarak belirsizliklere, özellikle de yaşadıkları ortamdaki değişimler sonucu ortaya çıkan belirsizliklere nasıl tepki verirler' sorularını cevaplayabilmek zorundayız. Seçkin iktisatçılar Kenneth Arrow ve Robert Lucas'ın vurguladıkları üzere, biz iktisatçıların üzerinde ittifak ettiğimiz ikilemlerden biri, gerçek belirsizlik karşısında teorinin oluşturulamayacağıdır. Ne olacağını bilmediğiniz bir dünyada, sonuçların bir istatistiksel olasılık dahilinde dağılımını elde edebilme yoluna sahip olmadığınız için belirsizlik karşısında teori oluşturamazsınız. Ama pratikte insanlar her zaman belirsizlikler dünyasıyla ilgili teoriler oluşturmaktadırlar. Tam belirsizlik karşısında dine yada diğer inanç ve ideolojilere dayanarak kararlar almaktayız. Bu konuşmanın konusu olmamakla birlikte, burada bilmek zorunda olduğumuz şey, insanoğ-

lunun fiilen tam belirsizlik karşısında karar vermeye nasıl başladığıdır. Tarih boyunca insanların gerçekte nereye gittikleri konusunda bir anlayışa sahip olmadıkları zaman tercihte bulunmaya zorlandıkları göz önüne alındığında bu önemli bir konudur.

Bir anlayış eksikliği, insanların karmaşık inanç veya ideolojiler geliştirmelerini kesinlikle durdurmamıştır. Marksizm şimdiye kadar geliştirilen en iyi işlenmiş inanç sistemlerinden birisidir ve 20. yüzyılın önemli bir bölümünde dünyanın yarısının inançlarında ve kararlarının oluşumunda baskın etkisi olmuştur. Fakat Marksistler yalnız değildirler, hepimiz inanç sistemlerine sahibiz, bir dereceye kadar hepimiz politika-belirleyicisiyiz ve uygulanan politikaların ortasında yer almaktayız. Her gün, sonuçları itibariyle eksik, aksak ve belirsiz olan inançlar ve ideolojiler (nasıl isimlendirmek istersek öyle isimlendirelim) ile politikalar geliştiririz. Bugünlerde bilişsel bilimlerde yaptığımız şeylerin çoğu, önceleri insan beyninin işleyişine ilişkin gerçek açıklama olarak kabul edilen insan beyninin bir bilgisayar gibi çalıştığı görüşünden bizi sürekli uzaklaştırmaktadır. Bugün, insan beyninin örüntü-temelli düşünme biçimi (pattern-based reasoning) ile işlediği sonucuna çok yaklaşmış bulunmaktayız. Zihnin doğal ağları aşamalı olarak dünyayı yorumlayacak örüntüler kurar ve bu örüntüler gerçekte birçok inanç sistemi ve ideolojide olduğu gibi oldukça karmaşık ve mükemmel hale gelir.

Örüntüler, yeni durumlarla karşılaşma, daha önce yüzleşmediğimiz yeni sorunlarla yüzleşme derecesine göre önem kazanırlar. O zaman soru şudur: Bunların içinden nasıl anlam çıkarabiliriz?

4. Kurumsal Yapı

Eğer yeni durumlar zihnimizdeki geçmiş deneyimimizden çıkarsadığımız örüntülerle yeterli benzerlik taşıyorsa, bu durumda az veya çok isabetle sorunlarımızı çözebilir ve hayatımızı iyileştirecek kural ve politikalar geliştirebiliriz. Durumların gerçek yenilik

derecesine göre, onları nasıl ele alacağımız konusunda temel ikilemler ortaya çıkar. İnsanlar, dünya ile ilgili kavrayışlarını, insan etkileşimindeki belirsizlikleri azaltmak amacıyla beşeri ortamı yapılandırmak amacıyla kullanmaya çabalarlar. Sonuç olarak ortaya çıkan kurumsal yapı, formel kurallar, informel kısıtlar ve bunların uygulamaya özelliklerinin bir bileşimidir. Formel kurallar ile, anayasalar ve yasaları, informel kısıtlar ile de davranış normları, uyaşımalar ve tavırları belirleyen kuralları kastediyorum. Açıkçası, hem formel kuralların hem de informel kısıtların yaptırım derecesi, bu kural ve kısıtların eylemlerimizi biçimlendirmede ne kadar etkili olacaklarını belirler. Kurumsal kısıtlar zamanla birikir ve bir toplumun kültürü geçmişten miras aldığımız ve geleceğimizi etkileyen işte bu kurallar, normlar ve inançların bir birikimsel oluşumudur. Kurumlar, siyasi ve iktisadi girişimciler saadetlerini etkileyecek yeni fırsatlar gördüklerinde veya yeni tehditlere karşı tepki koydukları zaman, çoğunlukla aşamalı olarak, değişirler. Kurumsal değişim, formel kurullarda, informel normlarda veya ikisinden herhangi birinin yaptırım gücünde meydana gelecek bir değişimin sonucunda ortaya çıkar.

Fakat kimin algısı önem taşımaktadır? Açıkçası herkesinki değil. Bu soruya cevap vermek için toplumdaki yapısal kural-oluşturmanın nasıl meydana geldiğini açıklamamız gerekir. Politik iktisat çalışmalarının önemli bir kısmı, burada değinmeyeceğim bir konu olan, kurumlardaki aşamalı değişimi biçimlendiren tercihlerin nasıl yapıldığı ve bir araya getirildiğini konu edinen modellerle ilgilenir. Toplumun siyasal/ekonomik yapısı ve onun evrilme biçimi, kimlerin tercihlerinin önemli olduğunun belirlenmesinde ve bu tercihlerin bir araya gelip nasıl bir politika oluşturacağına anahtar rol oynar.

Şimdi bölük pörçük, oldukça eksik biçimde değişim sürecini açıklamak için bu parçaları bir araya getirmeye başladığımızda ne olacağına bir bakalım. Gerçekliği neyin

oluşturduğuna ilişkin bir başlangıç algısına sahip olduğumuz için, sürecin döngüsel bir nitelik taşıdığını kolayca kavrayabiliriz. Bu algılar, gerçekliğin ne olduğunu ve nasıl davranmamız gerektiğini açıklamak için bir inançlar ve ideolojiler setinin oluşturulmasına yol açarlar. Bu inanç ve ideolojiler seti, "dünyamızı" biçimlendiren kurumsal yapı veya kurumsal matrisin oluşumunu sağlar. Gerçeklikle ilgili inançlarımız azar azar değiştiğçe bu kurumsal yapıyı gözden geçiren politikaları azar azar ortaya koyarız. Politikalara bağımlı olma, azar azar meydana gelen değişimi daima belirli bir çerçeve içinde tutar. Yani, mevcut kurumlar tercihlerimizi kısıtlar. Politikayı azar azar değiştiren tercihler yaptıkça, gerçekliği değiştiriyoruz demektir. Gerçekliği değiştirirken, ardından sahip olduğumuz inanç sistemini değiştiriyoruz demektir. Bu döngüsel akım, insanların kaderlerini biçimlendirmeye başladığından beri devam etmektedir.

5. Sürekli Değişen Dünya

Burada durup, bu problem konusundaki bir çok iktisatçının görüşünden farklılaşan görüşümü ifade etmek istiyorum. Burada size anlattığım hikaye ile bir çok iktisatçının anlattığını gördüğüm hikaye arasındaki farklılık, bir çok iktisatçının geçmişe dayalı olarak model oluşturulabileceğine (buna modelin Bayesci güncelleştirilmesi demektedir) ve bu modellere bakarak bugün ve gelecekle ilgili doğru politikalar geliştirebileceğimize inanmasıdır. Bu, eğer gelecek geçmişe benzerse işler. Eğer gelecek geçmiş ile aynı ise gelecekle ilgili güçlü önermeler geliştirilebilir ve zamanla ne olacağı söylenebilir. Hatalar yapsak ve yanlış politikalar geliştiresek bile feedback ile bu politikaları düzeltme veya değiştirme imkanı elde eder ve zamanla inanç sistemimiz ile gerçekliğin örtüştüğü bir dünyaya ulaşabiliriz. Bu durum, eğer dünya aynı kalırsa geçerlidir. Ve gerçekte iktisatçıların tipik olarak sahip oldukları örtük model budur. Ancak dünya aynı kalmamakta, uyguladığımız politikalarla onbin yıldır gerçekliği

değiştirmeye devam ediyoruz (eserlerimde bu konu üzerinde durmaktayım). Bu çok önemlidir, çünkü eğer gerçekten gelecek farklı ise, geçmişten yeni yönleriyle farklı ise, o zaman onu doğru veya yanlış biçimde tespit etmemiz hayati önem taşıyan bir konu haline gelecektir. Eğer dünya değişiyor ve kolayca icabına bakamayacağımız yeni durumlar ortaya çıkıyorsa ve geçmişte kullandığımız araçları, en azından hiç eleştiriye tabi tutmadan kullanamayacak isek, o zaman önemli olan şey bugünü ve geleceği yanlış kavrayacağımızı bilmektir.

Onlara verdiğimiz cevaplarımızın hala oldukça yetersiz olduğu aşağıdaki sorulara mutlaka cevap bulmalıyız: Burada bahsedilen süreç, evrimci biyolojiden çıkarsanan modellerle benzer midir? Oyuncuların belirli bir amaç taşıyor olması (intentionality) nasıl bir farklılık meydana getirir? Kurumsal değişimin birincil kaynağı olan insan davranışlarının bir maksada yönelik olmasının niteliği nedir? İnsan neslinin belirsizliği, insanın yaşadığı ortamın yapısında yer alan istikrarsızlıktan mı, yoksa bu çevreye ilişkin sahip olduğumuz algı veya inançlardan mı kaynaklanmaktadır? Birçok kez ziyarette bulunduğum Santa Fe Institute'deki iktisatçılar, karmaşıklık (complexity) olarak isimlendirdiğimiz modelleme için çok zaman harcamaktadırlar.

Karmaşıklık, büyük bölümü ile, dünyanın kaotik modellerini geliştirme girişimi ile ilgilenmektedir. Bu iktisatçılar yüzleşmeye çalıştığımız dünyayı mı karakterize etmeye çalışmaktadırlar? Yahut gerçekten dünya daha düzenli midir? Dünyayı yanlış anlamamıza yol açan inançlar var mıdır? Ya da yanlış anladığımız gerçekliğin kendisi midir? Kesintiye uğramanın veya ani evrimci değişimin kaynak yahut kaynakları nelerdir? Yol göstericiliğin (path dependence) altında yatan güç nedir ve bu yol göstericilik performansı nasıl etkiler? Yol göstericilik hakkında çok fazla bilgi sahibi olmadığımız bir şeydir. Bunun varolan bir şey olduğunu

biliyoruz; tarihçi olan herkes, yönü ani olarak değiştirmemizin çok seyrek meydana geldiğini bilir. Geçmişin kurum ve inançları, bugün ve gelecekte değişim yapma yeteneğinin kısıtlanmasında büyük etkide bulunur. Fakat bu kısıtlar, gevşeyip daha radikal değişimler yapabileceğimiz zaman ve haklarında çok şey bilmemiz gereken önemde olmadıkları zaman, tam olarak nasıl çalışırlar? Ve son olarak intibakçı etkinliği ne sağlar?

6. İntibakçı Etkinlik

İntibakçı etkinlik ile, bazı toplumların şok karşısında esnek biçimde kendilerini ayarlayabilme ve değişen gerçeklikle etkin biçimde ilgilenebilecek kurumlar geliştirme yeteneğini kastediyorum. Şimdilerde geçiş sürecindeki ekonomilerle, Üçüncü Dünya Ekonomilerine danışmanlıklara zaman harcamaktayım. İnsanların 10 yıl süreyle büyüyen bir ülke konusunda heyecan duyduklarında, "Ülke gelişme yolunda" veya "Nihayet Latin Amerikan istikrarsızlığının üstesinden geldik" ya da "Geçiş ekonomileri sonunda yola girdi" gibi sözler söylediklerini gözlemledim. Bu durum, bir iktisat tarihçisi için sadece gülünçtür. Ben 50 veya yüzyıllık dönemleri göz önüne alarak düşünür ve gerçekten şoklara dayanma, ardı arkası kesilmeyen sorunlarla başedebilme yeteneğine sahip bir toplum geliştirip geliştiremediğinizi ancak o zaman görebilirim. Bu 10 ila 20 yıl büyümekten çok farklı bir şeydir. Batı Avrupa ve Birleşik Devletler, intibakçı etkinlik dediğim şey konusunda ustadırlar. Bunlar her tür şok, savaş ve radikal kökten değişime karşı koyabilen ve bu amaçla gerekli uyarlamaları yapabilmek için kurumsal yapılarında ihtiyaç duyulan değişiklikleri gerçekleştiren ve böylece uzun zaman dönemleri boyunca sürekli büyüme sağlayabilen ekonomiler ve toplumlardır. Bugün son 300 yıl boyunca istikrarlı bir büyüme yerine, durup devam eden bir büyümenin yaşandığı Üçüncü Dünya ve Latin Amerika benzeri ülkelerde, gerçekte olmasını istediğimiz de budur. İstikrarlı

büyüme, kısa dönemde nasıl oluşturulacağını bilemeyeceğimiz oldukça farklı bir şeydir. Burada, İngiltere’de, Avrupa’nın geri kalan kısmında, Birleşik Devletler’de informel davranış normlarının formel kurallardan daha önemli olduğu bir kurumsal yapı geliştirdiğimizi ve bu yapıya uygun bir siyasal kalıp oluşturduğumuzu biliyoruz. Bu yapı, sözkonusu intibakçı etkinliği oluşturan ve geliştirdiğimiz yolun kısıtlarını gösteren rehber ilkelerin bir demetini sunmaktadır. Ancak, bunun kısa dönemde nasıl yapılabileceğini bilmiyoruz. Bir ülkenin Batı Avrupa örneğini izlemeden bunu elde edebileceği herhangi bir yolu ben bilmiyorum. Bu özelliklere sahip bir yapıyı mümkün kılan formel yada informel kurumlar seti, dört veya beş yüzyıl süren uzun bir evrimci süreç boyunca geliştirilmiştir.

7. İktisat Tarihinin Hüzün Veren Öyküsü

Kaderimizi kontrol etmede ne kadar başarılıyız? Bu konulara dikkatimizi yöneltten Herbert Simon geleneğinde, bir karar biriminin, bütün ihtimallerin ve beklenmedik durumların tam bilgisini içeren, karar ağacının kapsamlı açıklamasını sunan ve eylemler, olaylar ve sonuçlar arasında doğru yolları gösteren özsel rasyonel davranıştan uzaklaşması ne tür bir farklılık meydana getirir biçiminde bir soru sorabiliriz. Bu sorunun kısa cevabı çok şey farkederek biçimindedir. İktisat tarihi, yanlış hesapların yol açtığı kıtlık, açlık, düzenbazlık ile savaş, ölüm, ekonomik durgunluk ve çöküşün, gerçekten bütün uygarlıkların ortadan kalkmasının, sonu gelmez hüzünlü bir hikayesidir. Hatta bugünün haberlerinin çoğunun nedenlerine ilişkin tespitlerin bir çoğuna bakıldığında, bunun saf bir tarihsel olay olmadığı görülmektedir. Evet, son dört veya beş yüzyıl boyunca hayret verici bir büyümeye şahit olduğumuz konusunda haklıyız. Ancak doğru olduğumuzdan daha fazla yanlışla düşmek-teyiz.

8. Neden Bu Kadar Sık Yanlış Yapıyoruz

İzninizle, yanlışla yapmamızın, (geçmişte yapmış olduğumuz, halen yaptığımız ve

gelecekte de yapacağımız) üç yolundan bahsedeyim. *İlki*, apaçık olanıdır ve şimdiye kadar anlatılanlardan sonra belirginleşmiş olmalıdır: Gerçekliği hiçbir şekilde gerçekten anlayamayız. Sahip olduğumuz teoriler, inançlar, modeller karmaşık bir dünyanın aşırı ve çoğunlukla da durağan bir biçimde basitleştirmeleridirler ve çok eksiktirler. Geçerliliğini koruyan yol gösterici ilkelerin temel özelliklerini kavradığımız ve teorilerimizi bunların üzerine kurduğumuz sürece, bunların aşırı basitleştirmeler olmaları kötü değildir. Zaman geçmesine rağmen geçerliliğini korumak, belirli bir anda hatasız bir fotoğrafı çekmekten çok daha zordur. Dolayısıyla, bu gerçekliği anlama derecemiz öncelikle, açıkçası onu nerede tam olarak anlayamayacağımıza bağlıdır ve bazen onu tümüyle yanlış da anlayabiliriz.

İkincisi, inanç sistemleriyle ilgilidir. Açıkçası, tam belirsizlik içinde olduğumuzda anlamlı bir dünya meydana getirmemizi sağlayan inançlarımızın çok iyi veya çok kesin olmaları pek mümkün değildir. İnançlar ister dinden elde edilsin (insanlık tarihinin büyük bölümü boyunca olduğu gibi), ister mükemmel modellerden elde edilsin (Marksizm şimdiye kadar ileri sürülmüş olan en mükemmel, karmaşık ve etkileyici teoriler sistemidir), isterse çoğumuzun, siyasetçilerin çoğu dahil, günlük tercihler yapma biçimimizin temel özelliklerini taşıyan ad hoc bölüm ve parçaları olsunlar; bunlar, çoğu durumlarda, özellikle de göstermeye çalıştığım gibi dünyamızın sürekli değiştiği durumlarda, yanlış yapabileceğimizi anlatmaktadır.

Yanlışla düşmemizin *üçüncü* yolu, içinde bulunduğumuz dünyadan ve bir çok geçiş ve Üçüncü Dünya ekonomilerini çözme girişiminde bulunan iktisatçıların sorunlarına olan duyarlılıktan kaynaklanmaktadır. Dünyamızı kontrol için kullandığımız araçlar oldukça kör araçlardır. İçinde bulunduğumuz dünyayı biçimlendirmemize imkan verecek sahip olduğumuz yegane araç, oyunun formel kurallarıdır. Ancak kullandığımız yol gösterici yapı formel kurallar, informel davranış

normları ve onların zorlayıcı özelliklerinden oluşmaktadır. Hızlı değiştirebileceğimiz şey sadece formel kurallardır. İnfornel kısıtları, en azından kısa dönemde, değiştirmemiz mümkün değildir, daha da ötesi, yaptırım gücünü kontrol imkanımız da oldukça sınırlıdır. 1990'da Sovyetler Birliği ve ekonomisi konusunda tavsiyelerde bulunmak üzere, Sovyet Bilim Adamları Akademisi tarafından Moskova'ya davet edilen dört Amerikalıdan birisiydim. İlk Amerikalı, yapacağınız tek şey özelleştirmedir ve eğer onu yaparsanız her şey çok iyi olacak, dedi. İkinci Amerikalı, yapacağınız yegane şey devleti tasfiye etmektir, eğer onu yaparsanız her şey çok iyi olacak, dedi. Üçüncü Amerikalı, yapacağınız yegane şey bilgisayara geçmektir ve eğer bunu başarısanız her şey iyi olacak, dedi. Dördüncü Amerikalı bendim ve ilk üç konuşmacıya aldırma yapmadım, problemler çok daha karmaşıktır, dedim. İzninizle, tüm dertlere çare olarak sunulan ilk öneri olan özelleştirmeyi tartışarak bunu göstereyim.

9. Bir Örnek Olarak Özelleştirme

Bugünlerde, gerçekte epey zamandan beri, özelleştirme ağızdan ağıza dolaşan kavram haline geldi. Ancak Sovyetler Birliği'ne ya da şimdiki Rusya'ya bakan herhangi bir kişi, temel hukuk devleti yapısını ve bunun yaptırım mekanizmalarını kurmadan yapılan özelleştirmenin beş para etmediğini rahatlıkla gözlemleyebilmektedir. Latin Amerika'da özelleştirme yapılmaktadır, ancak devlet destekli tekeller bağlamında yapılan özelleştirme öyle bir dünya meydana getirmektedir ki, bunun sizin istediğinize benzer hiçbir yanı yoktur. Bir ekonominin performansını geliştirmeye çalıştığınızda en önemli problem, infornel kısıtları değiştirmeye ihtiyaç duymanız ve istenen sonuçları elde etmek için zorlayıcı niteliklere sahip olmanızdır.

19. yüzyılın başlarında Latin Amerika ülkeleri bağımsızlık elde ettiler, bağımsızlık elde edenlerin çoğu Amerikan Anayasasını ve bu anayasanın bir parçası olarak mülkiyet

haklarına ilişkin bir çok formel kuralı kendi ülkelerine uyarladılar. Ortaya çıkan sonuçlar, bu kuralların Birleşik Devletler'de uygulanışından çok farklı oldu. Bu sürpriz değildir. Birleşik devletlerdeki kurallar, değişik kolonilerin meclislerde varolan bir dizi kuralın içinden olgunlaştırılarak bir araya getirilmesiyle oluşmuştu ve bu kurallar özerk yönetimde, mecliste ve temel etkin mülkiyet hakları bağlamında İngiltere'de daha önceden uygulanmıştı. Buralardan alınıp Birleşik Devletler Anayasası'na yerleştirilen bu kurallar, önceki yıllarda geliştirilen davranış normlarıyla ve uygulama özellikleriyle uyum içindeydiler. Bu nedenle kuralların çok iyi işlemesi sürpriz değildir. Ancak aynı kurallar Latin Amerika ülkelerine uyarlandıklarında, oradaki durumlarla bir araya gelince çok farklı sonuçlar doğurdular. Latin Amerika Madrid veya Lizbon'dan yönetilmişti, kuralların uygulayıcıları, amaçları Madrid veya Lizbon için hazine biriktirmek olan valilerdi; buralarda özerk yönetim yoktu ve sadece Madrid'den hayata geçirilen mülkiyet hakları, tacirlere tekel hakları vermektedir.

Bağımsızlık elde edildiğinde aşamalı bir biçimde gelişmiş olan Amerikan deneyiminin mirasından ortaya çıkan bir dizi politikanın, Amerika'dan çok farklı koşullara sahip bu ülkelerde uygulanmasının radikal biçimde farklı sonuçlar ortaya çıkarması sürpriz olmamıştır.

Burada örnek olarak Latin Amerika'yı kullanıyorum, fakat aynı şeyi Rusya veya diğer Doğu Avrupa ekonomileri için de söyleyebilirim. Burada ilgilendiğimiz konu, toplumların ve ekonomilerin belirli bir bölümünde daha etkin performans elde edebilmek amacıyla politikaları nasıl ayarlayabileceğimiz ve değişiklikler yapabileceğimizdir. Radikal değişiklik yapabilme yeteneğimizin, toplumdaki inançların nasıl geliştiği ve önemli olduğunu düşündüğümüz tür değişikliklere inançlarımızın yumuşak uyum gösterme derecesine bağlı olduğu apaçık ortadadır. İzninizle, konuyla ilgili, biri genel diğeri de muhtemelen günümüz

dünyasının en ilginç ekonomisi olan Çin'e özgü olmak üzere iki örnek vereyim.

10. Kişisel Mübadeleden Kişisel Olmayan Mübadeleye Geçiş

Genel örnek gayet açıktır. İnsanlık tarihi boyunca ortaya çıkan en çarpıcı ve sarsıntı veren değişim, kişisel mübadeleden kişisel olmayan mübadeleye geçilmesidir. Kişisel değişim ile, herkesin birbirini tanıdığı, birbirimizle defalarca ilişki kurduğumuz küçük ölçekli iktisadi, siyasi ve sosyal faaliyetlerin geçerli olduğu ve bu koşullar altında oyun teorisinin işbirliği yapmak için verdiği basit örneğin kullanılabilceği bir dünyayı kastediyorum. Yani oyun teorisi, bir oyunun tekrar tekrar oynandığı, oyunu bitirecek nihai oyunun olmadığı, mübadele taraflarının bilindiği ve az sayıda oyuncunun olduğu zaman, insanların işbirliği yapacağını söylemektedir. Böyle bir dünyada, işlem maliyeti düşük fakat üretim küçük ölçekli olacağından ölçek ekonomisinin avantajlarından yararlanılamayacağı ve ikinci ekonomik devrimin bir parçası olarak tanımladığım modern teknolojiler kullanılacağı için, üretim maliyeti yüksek olacaktır.

Bu devrim 19. yüzyılın ikinci yarısında Almanya'da kimya sanayiinde başladı ve şu anda tüm gelişmiş dünyaya yayılmış durumda. Bunun meydana getirdiği dünya, kişisel olmayan mübadele ile karakterize edilebilir. Bu dünya, tanımadığımız, tekrar ilişki kurmadığımız tüm dünyadaki insanlara bağımlı durumda olduğumuz ve çok sayıda oyuncunun yer aldığı bir dünyadır. Dolayısıyla bu dünya, oyunun öncekinden farklı oynandığı bir dünyadır. Oyun teorisinde böyle bir dünyada, ilişkiden çekilmelerin ortaya çıkacağı söylenir. Yani diğer tarafı tanımadığımız, onu bir daha görmeyeceğiniz ve taraflardan hiçbirinin diğeri ile özel bir mesafeyi sürdürme durumu bulunmadığı zaman parasal kayıp ortaya çıkacaktır. Çok sayıda iktisat tarihçisi, son altı yedi asırda, kişisel olmayan mübadelede işbirliğini değerli kılan bir dizi kurumun geliştirilme yollarını incelemek amacıyla çok zaman harcamaktadır. Bu kurumlar ödeme

yapmayı değiştirmiş, bu yolla kişisel olmayan mübadeleler için de gerekli ödemeler yapılmış, böylece insanlar birbirleriyle ilişkiden geri adım atmamış, birbirlerini kandırmamış, yalan söylememiş ve çalmamıştır.

Bu çok büyük bir başarıdır. Ancak kişiselden kişisel olmayan mübadeleye yönelme sadece bunu yapacak iktisadi kurumların değil, siyasi kurumların da meydana getirilmesini gerektirmektedir. Ve bu ciddi bir ikilem oluşturmaktadır. Kişisel olmayan mübadelelerin yapılabilmesi için gerekli ekonomik kurumları nasıl meydana getireceğimizi biliyoruz ve gerçekten de bunların çoğunu da geliştirmişiz, fakat bunu yapacak siyasi kurumları nasıl oluşturacağımızı bilmiyoruz. Piyasa hacminin, kişisel itibarın insan davranışlarını sınırlayan etkin bir araç olduğu alandan daha geniş bir alana yayılması halinde, yaptırımı sağlayacak üçüncü bir taraf olan devlet veya idareye, yani, siyasi kurumlara sahip olmak gerekmektedir. Sizi temin ederim ki, siyasi iktisat alanında heyecan verici bir çok çalışmanın sürdürülmesine rağmen, böyle bir siyasi sistemi nasıl oluşturacağımızı henüz bilmemekteyiz. Rusya bu sonuçları sağlayacak bir yönetim şekline ulaşmıncaya kadar sürdürülebilir bir başarı elde edemeyecektir. Başka bir yerde de benzer bir başarı elde edilemeyecektir. Bunu sağlayacak bir çözüme sahip olmaktan çok uzaktayız. Bu nedenle, kişiselden kişisel olmayan mübadeleye geçiş, temel bir engeldir.

11. Çin'de Kurumların Evrimi

Çin, hiçbir doğru şeyin yerinde bulunmaması nedeniyle çok ilginç bir ülkedir. Bir hukuk devletine sahip değildir, siyasi diktatörlükle yönetilmektedir, güvenli mülkiyet hakları, kısaca Batı dünyasında ve Birleşik Devletler'deki gelişmeleri temelden destekleyen hiçbir şey burada yoktur. Fakat Çin'in yaptığına dikkat ediniz. Merkezi hükümet, istekli ve zorunlu olmamasına rağmen, yerel yönetimlere özerklik vermiştir.

Özerklik denizaşırı Çinlilerden gelen sermaye ile beslenmiştir. Yerel KKG'ler (kasaba-köy-girişimler) ne firma ne de kooperatiftir, ikisinin acayip bir karışımıdır. Her ikisinin karışımı olan ve yerel komünist parti patronlarına mülkiyet hakları güvencesi sağlayan temel özerklikleri vardır. Sonuç, (Çin'in bu yolda büyük sorunları olduğunu düşünmeme rağmen) bütün ekonomiler arasında en yüksek büyüme oranını gerçekleştirmesini sağlayan, formel değil informal anlamda, bir dizi kurumun ve oyunun kurallarının gelişimine yol açan bir ekonomidir. Dolayısıyla zenginlik elde etmenin çok sayıda farklı yolu bulunmaktadır. Oyunu kurmanın, doğru şeyler yapmak için uygun saikler oluşturmanın (bu kurumları ortaya çıkarır) bir çok yolu bulunmaktadır. Fakat ne yazık ki, onları yapmak çok seyrek doğru yaptığımız şeylerin bir karmasını gerektirmektedir.

12. Bazı Genel İçerimler

Ortodoks iktisatçıların çoğunun söyleyeceğinden farklılıklar taşıyan genel bazı içerimleri ana hatlarıyla özetleyeyim. *Birincisi* oldukça açıktır, emimin katılmasanız bile size sürpriz gelmeyecektir: Uzun dönem değişime ilişkin usta öndeyiler yapmanın bir yolu yoktur. Bunun nedeni, yarın ne öğreneceğimizi ve neye inanacağımızı bugün bilemeyişimizdir. Kahinler dışında herhangi bir kimsenin, yolunda giden bir toplum ve ekonomilere gelecekte ne olacağını söyleyebileceğine inanmıyorum. Yarını, ertesi günü, gelecek birkaç günü bilebiliriz ancak daha uzak bir gelecekte ne öğreneceğimizi ve neye inanacağımızı bugün bilemeyiz.

İkincisi, bırakınız yapsınlar gibi bir şey yoktur. Milton Friedman'a büyük hayranlığım var ama bırakınız yapsınlar bizi tamamen yanlış temeller üzerine yerleştirmiştir. İyi çalışabilecek bir piyasa, oyuncuların birbirini öldürerek veya diğer araçlarla değil, kalite ve fiyat konusunda yarışmalarını sağlamak için amaçlı çabalar sonucu belirli bir yapıya kavuşturulmuştur.

Bu konu üzerinde durmak istiyorum, çünkü tarih boyunca ve özellikle günümüz dünyasında bırakınız yapsınlar ve devleti ekonominin dışına çekmek konusunda çok söz söylenmektedir. Devleti dışarı çıkarmazsınız. Devletin doğrudan ve dolaylı olarak kurallar koyması, düzenlemeler yapması, mülkiyet haklarını koruması gibi yapmasını istediğiniz şeyler, oyunu belirli bir yapıya kavuşturmak ve böylece oyuncuları başka yollarla değil, kalite ve fiyatta rekabet etmeye zorlamaktır. Bu, faktör piyasası ile ürün piyasasını ve emek piyasası ile sermaye piyasasını farklı biçimlerde yapılandırmanız gerektiği anlamına gelmektedir. Bunu çok bilinçli söylemekteyim çünkü geçen yarım düzine yıl, farklı piyasa türlerinin nasıl yapılandırılması durumunda daha iyi çalışacaklarına ilişkin politikalar geliştirmek amacıyla Dünya Bankası'nda danışmanlık yaptım. Telekomünikasyonu inceledik, çok yakınlarda suyu inceledik. Bir başka konu da eğitimidir. Telekomünikasyonla ilgili sadece bir örnek vermek istiyorum: Belirli bir anda çok iyi işleyen bir yapı başka bir zaman diliminde de aynı şekilde işleyecek demek değildir, çünkü teknoloji bir doğal tekel durumundan rekabetçi endüstriye doğru bu endüstriyi değiştirmiştir. Bu yüzden de elde etmek istediğiniz sonuçlara göre oyunu nasıl yapılandırmak istediğinize bağlı olarak radikal olarak birbirinden farklı politikalar gündeme gelebilir.

Bugün içinde yaşadığımız dünya için bunun bir çok içerimi bulunmaktadır; çünkü, finansal ve sermaye piyasalarının yapılanma tarzının geçmişte iyi işlemiş olması, zorunlu olarak bugün iyi işleyeceği anlamına gelmemektedir. Örneğin Japonya'ya ne olduğuna bakıyorum: Geçen 40 yıl boyunca para ve sermaye piyasaları iyi çalışmıştır ve Japonya'da Maliye Bakanlığı ve bürokrasi bugün için iyi çalışmayan bir sermaye piyasası ve finansal yapı geliştirmiştir. Burada önemli olan konu, bugünkü piyasaların mükemmel biçimde gelecekte de çalışmaya devam edeceğinin varsayılmasına-

cağıdır. Bu yüzden sadece her bir piyasanın farklı biçimde yapılandırılmasının gerekli olduğunu bilmek yeterli değil, muhtemelen daha da önemlisi –bizi iktisat tarihçileri olarak vazgeçilemez kılan da budur- dün bir piyasanın iyi bir yapıya kavuşturulmuş olmasının, o piyasanın zorunlu olarak bugün ve yarın da çok iyi işlemeye devam edeceği anlamına gelmediğini de bilmemiz gerekmektedir. Teknolojiler değişmekte, rekabetçi yapılar değişmekte, hükümet politikaları değişmekte ve tüm bunların işleyiş tarzı değişmektedir. Eğer yarın iyi işleyecek

piyasalara sahip olacak isek, onların sürekli olarak yeni problem ve yeni stratejileri uyarlayacaklarını da bilmemiz gerekir.

Anlatılan, iktisadi değişim sürecinin oldukça kaba bir özetidir. Bunun, zaman içinde ekonomilerin performansını geliştirmek için gerekli olduğuna inandığım akademik çabalara ilham verecek bir araştırma gündemi oluşturmasını umarım.

* Bu yazı, Douglass C. North'un 1999'da Institute of Economic Affairs (İngiltere)'de yaptığı bir konuşmanın metnidir.

Prof. Dr. Vural Fuat Savaş

Piyasa Ekonomisi ve Devlet

Piyasa ekonomisi günümüzün moda kavramlarından. Buna rağmen onun ne anlama geldiği ve hangi değerlere ve kurumlara dayandığıyla ilgili bilgiler genellikle alabildiğine sığ. Az bilinen konulardan biri de işlek bir piyasa ekonomisinde devletin hangi rolleri üstlenmesinin meşru, makul ve gerekli olduğu... Piyasa ekonomisinde devlete hiç yer yok mu? Devlet piyasa ekonomisini, bazılarının dediği gibi "başiboş" bırakmayıp "denetim" altına mı almalı?

Vural Fuat SAVAŞ, "Piyasa Ekonomisi ve Devlet" kitabında işte bu tür soruların cevabını alıyor.

Liberte Yayınları tel: 312. 230 87 03

**Genel Dağıtım ve İsteme Adresi: Siyasal Kitabevi
Adres: Yeni Acun Sk. 3/D Cebeci-ANKARA
Tel: 312. 320 44 57-320 44 58 PBX**
